

RARAMA NUI-NUI

MATAHITI 2014. O TE TIKANGA ORA TANGATA I A TIRE NEIHARE NUI O TE TIKANGA ORA TANGATA

INDH

Resumen Ejecutivo Informe Anual 2014
Lengua Originaria Rapa Nui

ANGA'HANGA NUI MO TE HAKATIKA'ENGA O TE DEMOCRATÍA

Puka Nui-Nui Hakatere Henua e te Tikanga Ora Tangata

Te Puka nui-nui hakatere politika o te Henua he me' riro o te hí'o o te nga anga tapura mana'u o te ngangata Henua ta'ato'a i rote rahira ngangata o te Kainga Democratía, ana va'ai e tahi haka íte'enga politika mo ange te ara e tahi no mo te ngangata ta'ato'a i te noho'enga ananake-nake. I te hora ena e ai era i te tatake'inga o te kimi inga ara e tahi no, mo haka titika i te Puka Nui-Nui pe múa ka oho ena, te kupu nei he haka takera ana i te, mai te u'i 'enga o te Tikanga Ora Tangata, he áha, he áha te me'a rave'a riva mo ó'o ki te ara tika mo haka tika i te Puka Henua, te púa'i e te ta'e púa'i, e áha te tika mana'u mo te huri 'enga ki te rua tika ata riva.

Te kupu nei e ó'o ki te rahira huru. I te roa o te hakaterenga Ono Henua, i te roa o te Nohonga ngangata, e te rahira huru o te ngangata e te hakatere Maramarama Henua, i te Hare INDH (Hare Nui Hápa'o Tikanga Ora Tangata) he kí era nei, te huru o te rahira kupu o te Puka Hakatere Henua he me'a rehe-rehe, i te nga kupu ra'e nei o te hámata engá, o te kore i te rauhuru o te tika'inga o te Tika Tangata he noho mai ena (o te huru hare mo noho te ngangata, i te vai mo unu e te Tangata) e , takora te hakaterenga hanga o te Lei mo te nga kupu (moni mo oranga te pa'ári, hare hápí mo te ta'ato'a nu'u, e te oranga ta'e maí'u'i ngangata, e te anga mo anga e te ngangata). I te roa o te Tikanga ora Tangata o te nga Henua Tumu, ina kái' anga e te tapura Nui o te hakaterenga rahira o te ngangata noho i runga i te Henua, ko te huru era ko te huru nei. Te tahi atu me'a he kí era i te INDH, ki te Tikanga o te ngangata mol haka íte i te ara i to raua ta'e hanga ki te Honu'i hakatere Henua-Me'a matamúa ana- i te ta'e mó'a i te tika Tikanga o te ngangata he haka kore era i te kupu 16 o te Puka Nui hakatere Henua, o te ngangata Puru i rote hare tape'a, ki te nu'u i haka Puru no, ina kái' haka útu'a.

Te nga kupu nei i oti nei ai rarama inga o te me'a riva e te me'a ta'e riva, mai te u'i 'enga o te Tika Ora Tangata, o te rave'a ápí (Hó'ou) mo haka riva-riva i te tika engá Puka Nui o te Henua o mo te Puka Nui-Nui Hó'ou (haka Tikanga mana'u o te kupu XV o te CPR, i anga e te Comisión o te Hare Nui Haka poreko Lei a rurua, e te piri'inga ngangata, e te Koro Nui o te Kainga mo Tikanga Lei). Mo te INDH, no atu te ara rava'a era, ana ai era i te kau o te me'a tika pahe rahi ra nei: i) *me'a ngangata parautí'a* mo te ta'ato'a Tangata. Ana ai te haka tika Tikanga, e haha'o i roto i te nú'una'a piri era á, e te nu'una'a ápí, e te nu'u o te Hare haka poreko Lei, o te tahi atu nú'una'a, he ai te nú'u parautí'a. ii) *Anga ananake-nake*, te haka terenga nei he anga hai mana'u rahi rá o te ngangata ta'ato'a o rava'a ro e te nú'u o te Partidos no, e te mana'u takora o te nú'una'a reo kore o te nú'u i ta'e voto era i te hora voto o te ngangata Henua. iii) *Nú'una'a rehe era*. Te rave'a nei he oó ro takora te re'o o te Nu'u Henua Tumu ta'ato'a, o te re'o o te nú'u maruhi era, o te Nú'u Pohe inga ké, tane ki te tane, ví'e ki te ví'e, ko te Nu'u i ta'e ui-ui rahi ena, mai múa ana. iv) *ko te rahira Tangata ki te rahira Ví'e*. ana oó te rahi ra ngangata ki te rahira nga Ví'e, ina e tahi paenga mo onga e rua paenga i rote tatake'enga mo kimi te ara rave'a. v) *He anga ananake-nake ngangata kona era, kona era o te Henua*. Te ara rave'a nei he haka tika ki te mana'u o te ngangata kona ta'ato'a, ina e tahi mo kore. vi) *Anga maeha e haka íte tahi ki te nú'una'a*. He Anga'hanga maitaki o te rave'a, haka íte tahi te parau anga i rote ki te Tangata ta'ato'a, te tumu engá máu o te ta'ato'a me'e , e te me'a ato 'a o te huri-hanga o te Puka Nui hakatere Henua, he anga hai maitaki, koi'a ko te haka íte tahi ki te ngangata. vii) *Te tano'inga o te voto Tangata*. Ka tahi ía voto ko ta'u panha'a á, ko te nui ko te iti, pé to'u huru á, mo tika te kí'inga," ka tahi tangata, ka tahi ía voto".

Te korohanga tangata e te Tikanga Ora Tangata

No atu te kī o te Hare Nui INDH i a Tire nei, ko hāmata á i te riva 'inga o te pa'ári hanga o te Terenga Democratía, te nga kupu nei he rarama i te rahira vaha o te haka tere nei, he haka paka e te hare nui INDH pahe me'a ena, he haka anga i te Hare Nui o te Tikanga Ora Tangata

(Subsecretaría) e te Hare rura-rura o te totová tangata; he tarahu o te Hau Tire o runga o te haka Tikanga Lei mo te Va'e Háu, ina ká'i anga, péira á o te hakaterenga haka útu'a hanga á o te ngangata he kī era "totová tangata". I te Lei 18.314 o te hakaterenga hanga tangata e ko ía ko te haka útu'a inga o te nga kope he kī era "terroristas" (ko te Lei o runga era), ko hāmata á i te vananga hanga mo haka tika e te Lei ena, mo te me'a ino i anga era i te 8 mahana o Septiembre, mahana i haka nga'áha i te me'a púa'i i te kona era matete hó'o o te kona haka noho (metro) o raro o te "Escuela Militar" i ra kona i haka ino ai i te rahira 14 ngangata, i ta'u me'a nga'áha, péira á i te roa o te kope ko Sergio Landskron, kope i Mate ai i te mahana 25 o Septiembre i te kona nui ko "Yungay". Mo te hope'a he ha'aki mai ai i te hakaterenga o te anga hanga o te Ta'u-ta'u Miro mo haka tano i te Nohonga ngangata ta'ato'a o te matahiti nei.

Te Hare INDH ko haka paka á i te rarama engā e i te haka útu'a hanga o te me'a haka ino-kino púa'i, ko te me'a nui ko te anga totová ngangata rahi, ana ai e te Estado Tire i to raua hakaterenga tano mo haka noho e te nga me'a ino rahi, péira ana ai i te nga kupu Lei, e te tara moni mo haka anga ra anga nui. No atu te nga me'a nei, he tano takora i te haka Tikanga haka tere Lei ki te hápa'o hanga o te Tikanga Ora Tangata, a rurua pé to'u huru ana pahe Tikanga o te Estado. I te roa o te Tikanga tangata mo haka íte i to raua ta'e reka i te ara, ki te mata o te ta'ato'a, te nga kupu nei i haka má'a i te tika ko ía ko te ta'e tika, mai te u'i 'enga o te Tikanga Ora Tangata, o te hakaterenga o te nga rave'a haka tere e te Nohonga tangata o te Ta'u-ta'u Miro, ko tikera ana e te haka úhu-engā o te kope Honu'i Hatu máu o te Ta'u-ta'u Miro, mo haha'o takora i te Tikanga mó'a o te ngangata ana ai ko ha'aki i to raua ta'e reka i te ara ki te mata ngangata, ko ía ko te haka tano hanga i te Nohonga tangata máu.

I te roa o te Hare Nui o te Tikanga Ora Tangata, he tano ro ana anga , ko ía ko to raua rongo haka mo haka tika, mo haka riva , mo haka tano "hoko'ou" i to raua hakaterenga, pe ira ana i to raua here hanga ki te tahi atu me'a hare nui, mo hápa'o te Tikanga Ora Tangata. I te Ava'e o Octubre o te 2014 te Hare Nui Hatu Máu o te Henua, ko haka tikera i to raua rave'a mo haka tika i te nga kupu Lei (Ruru Kaka 8207-07), e te Hare Nui INDH ko reka ana i te to'o mai i te apa mana'u o raua, o runga o te hakaterenga Lei Va'e Háu, i te vaha ena he ai te tarahu hakatere o te Estado Tire o te nga kupu Lei mo haka tano ki te rongo-rongo te Hare Nui IHD, i te tatake 'inga o te Ture Palamara Iribarne vs. Estado Tire , mo haka tika Tikanga i te me'a ture nui nei a rote roa o te ture titika, hai tano hanga o te nga paenga a rurua. Te kupu nei, ko haka paka ána i te oho inga a múa o te hakaterenga Lei, ku poreko mai ana mai te hare Nui Haka Rura-Rura Lei (Tribunal Constitucional) e te Hare Nui Haka Terenga Lei (Corte Suprema) ko te nga Hare Nui a rurua ko haka tano ána i to raua Terenga, mo ta'e haka tere i te nga kupu o te Lei haka tere Va'e Háu, ana ai ko ngangata Civila te Ika máu, ana ai ko te nu'una'a uru kahu, ko raua te me'a te totová tangata i mau rima ai.

Nga Áti Nui Henua, He Topa-Ino Enga e te Tikanga Ora Tangata

I rote matahiti nei, Te Nga 'ere Nui Henua i haka makenu tahi te kona nui o te Norte o Tire e te Vera nui-nui o Valparaíso, i haka takera atu Tátou i te herenga o te Nga Áti Nui Henua, he topa ino engā e te Tikanga Ora tangata i ta'e mó'a era i te hora o te Áti Nui.

I te nga mahana 1 e 2 o Abril o te 2014, te nga kona nui o Arica ko ía ko Parinacota e ko Tarapacá takora, i piri ai ki te Nga 'ere Nui Henua e rua, te me'a ra'e nei i to'ona púa'i 8,2 ° Richter, i haka ma-

mate ai he ono ngangata, i haka nga'áha ino ai te rahira o te nga hare, nga ara ha 'ere, hare nui mo te rahira ngangata, kona tomo te nga pahi, he péira á i te haka rí'a-rí'a matakú ki te ngangata o ra kona, o Pû ro mai i te Ranu Pari Nui Vaikava (Tsunami) i te nga kona taha-tai o hú kona a tatoru. Te nga kona taha-tai noho tangata o te nga kona e rua i haka to'o tahi te ngangata noho o íra, ka Rau ka Píere ngangata i haka e'a ai mai íra mo iri ki runga i te Maunga mo móe i íra i roto i to raua kárpa. Péira á i haka anga ai i o te rahira me'a nui mo ha'ú'u ki te ngangata puru i rote nga Hare Tape'a, ko ía ko te mo ha'ú'u ki te nú'u maruhi ta'e Há'ere hokotahi raua, mo tere mo noho i te kona ta'e ino i te matakú hanga ki te me'a ino Henua. Ko te rua me'a Ino Nui, i te nga mahana 12 ki te 16 o Abril o te matahiti nei, te kona Nui-Nui o Valparaíso runga ki te nga Maunga era o íra, ku a rote á i te Áhi Vera Nui-Nui tetu i te nga maunga Ko, El Litre, Ko La Cruz, Ko Las Cañas, Ko Mariposas, Ko te Merced, Ko Ramaditas, Ko te maunga Rocuant takora, i Áti ai te rahira ngangata 12.500, te rahira hare i Vera 2.900 i vera tahi ai, e te rahira ngangata hare kore i haka noho ké ai i te nga kona hápa'o ngangata (Albergues) 1.200. Te me'a Ino Rahi Henua nei i mau rima ai i te ta'e tika o te Nohonga ngangata era o íra, te me'a ta'e tika pahe: te rake-rake engá o te kona vaha Nui-nui o te á'a (o te U 'a Kura) te ino kona mai múa ána mo te Nohonga ngangata, te korenga o te nga ara tano mo te ngangata e mo te pere'o'a mo turu e mo iri ki runga ki raro, i te anga tahanga no te kona noho mo te tangata, e te ta'e haka titika mai múa ána, o te kore te nga kona mo turu riva-riva e te vai u' a o opo ro te O'one, i te ta'e haka titika ai mai múa ana ki te hora nei, péira á i te nga materiales ta'e tano mo anga hare o runga o te maunga, ara piki, ara turu mo te ngangata, mo tere e mo Há'ere, e te nga ara ri-riva mo te pere'o'a.

Te Nu'una'a mo ra anga, ko te ONEMI, ina ká'i ai te me'a ri-riva mo te Áti Nui Henua ena i me'e ena pe ra. Te me'a rahi he kore era he; Ina ká'i riva mai te hámata engá, ká'i íte pe hé ana haka makenu ana i to raua ngangata, ina ká'i ripó'u ana, ká'i tika ana ananake, ká'i hakaré i te rongó mo anga i te hora áti ena; ká'i hápi pe he raua ana veveri; ká'i ai i to raua ní'u-ní'u mo rangi ki te nga Honu'i haka tere áti era a te konú'i, he korenga o te me'e ta'ato'a mo anga, mo veveri i te anga, mo ha'aki ki to raua nga kape ena.

HE Ó'O KI TE TIKANGA LEI TIKÁ

Nga nú'u puru i rote hare tape'a ina ká'i haka útu'a engá máu

Te mó'a hanga ki te ngangata puru i rote hare tape'a, ku rarama tahi á ki te mata tangata i te matahiti nei. Te me'a púa'i o te tataké'inga ki te mata tangata he me'e haka puru tahanga te ngangata he ra'e ki te rara rarama tahi i te íka o te haka taíka, he haka puru no he ra'e. he ai ro ana i te tanonga o te haka puru ki te nú'u máu rima ana, ta'e ki te nu'u ká'i tikera mata. I roto i te nga kupu nei te hare nui o te INDH, he rara tahi ro i te haka puru tahanga he ra'e ki te u'i te haka tere ture i rote matahiti, mo te nga kope pa'ári, e mo te tanga ápi takora, mai te matahiti 2009 ki te matahiti 2013.

Ki te roa tano o te haka puru máu ngangata o nei, he ai era te hape-hape ká'i tano ki te rongó' o haho o te A'o Nui o runga o te haka Tikanga Ora Tangata. Há'aura'a e tahi, te kí engá tano mo haka puru i te ngangata he ra'e ana rara i te horo ture máu, ku oho ana a haho o te terenga tano o te tahi atu Henua o te A'o, i ta'u hora he puru te ngangata o tere i ta'e tú 'u ro mai ra mahana o te horo ture parautí'a, i ra hora he tano ro mo haka puru he ra'e. No atu te kí era, ku papa'i ána i rote Puka O te Horo ture te kupu "kope ino-kino mo te tahi atu rahira ngangata", ina ká'i kí riva-riva e áha te me'e Há'aura'a o te vananga nei, ina ká'i maeha ána ká'i tika ana. Te rua me'a haka'ou he ino ena he ko mahani ana i te haka puru tangata tahanga he ra'e ana rara i te horo ture máu, ki te ngangata i ra'e i puru ai i te me'a ture ra'e ki te horo ture nei, te tika máu he tano mo puru haka'ou he ra'e ana u'i he kope ino máu. Te rua me'a ko a'uha'u ana i to raua tarahu hai puru i rote hare tape'a.

Ki te nū'u pa'ári i haka puru ai i rote hare tape'a, he ra'e ki te haka útu'a parautí'a máu ana mai ki a Ía, te rahira o te Táu i haka puru ro ai, he 121,1 mahana (Hiva) mai te matahiti 2009 ki te matahiti 2013. Te nū'u ta'ato'a i haka puru ai i rote nga hare tape'a ta'ato'a o Tire, te rahira nū'u he tangata hai 88,5% (te toenga ki te hanere he nga Ví'e). takora i te rahira 28,7 o te nū'u i puru ai he tanga pa'ári i rote 18 ki te 23 matahiti, he takora i te 23,8% he ai mai te 24 ki te 29 matahiti. Te huru ino púa'i máu o te nu'u i haka puru ai i te tangata, he toke, he toke ta'e ino ki te hakari ngangata, ko ía ko te me'a ino he ha'aki era i te Lei 20.000 he Lei o te hó'o e te Tari mai e te me'a rere tangata (pakaroro, he me'a tea ino) he me'a mo omo/puhi e mo hopo a te Ihu mo rere má'amá'a mo haka kero ngangata.

Ki te roa o te nga tanga ápí, he Ví'e he tangata (Lei o te haka útu'a tanga), mai te matahiti 2009 ki te matahiti 2013, i te rahira nga nū'u tanga 10.169 i haka puru ai i rote nga hare o te Sename, mo haka puru ki te roa o te u'i 'enga horo, i te rahira nga tanga tangata 93,8%. I te roa o to raua matahiti mai te 16 (29,4%) ki te 17 matahiti (38,6%). I te roa o to raua me'a ino i anga he teki ki te hare ké mo toke, he mo haka ino i roto, pahe me'a toke ino rahi he ta'e ino rahi, te Nohonga i rote hare puru o raua he rahira mahana o te haka puru enga o te matahiti 2009 ki te 2013, he rahi ena o te 81,5 mahana i rote hare puru haka útu'a i te tanga ta'e ino rahi era.

Mo te hope'a, te kupu i haka má'o ai rave'a mo hakahoki te me'a moni mo te nū'u i haka puru tahanga ai, i te hora hope'a ki era i te horo ture, i íte ai hó, ká'i ino máu to'u tangata era, hó i haka útu'a inga ké no i va'ai ai, (puru hare no). I te roa rave'a o te hakapuru tahanga no, mo hakahoki hai rave'a tara moni o te hape o te ngangata Honu'i haka tere Lei (kupu 19 N° 7 máu ena) o te Puka Nui Hakatere Henua, i te rarama riva enga ena i te rahira ture horo, ina ká'i hátí'a á te ani'inga tangata ki te Hare Nui haka tere Lei. Péira ana i te rua ani'inga ki te hare ata Nui (o runga o te kupu 5 o te Lei Hakaterenga o te Ministerio Hápa'o Nga Ika) ina ká'i riva ina ká'i hakahoki te rave'a moni hakakí'o. o te rarama hope'a nei ta'ato'a, ina e tahi horo ture hakakí'o i hátí'a ai.

HAKATERENGA O TE TIKANGA ORA TANGATA INA HE KORENGA

Anga enga tahanga o te nga tavini i rote hare

Te nga kupu nei he ra'o i te anga inga o te nga tavini anga hare ina ká'i a'uha'u i to raua anga enga Tikanga Ora kore o te nga ví'e, ku rahi ana ka oho ena te rahira nga ví'e anga pahe tavini, te a'uha'u inga ta'e tano o to raua anga enga, ina ká'i rehe i te anga enga o raua pahe tavini, i te hápa'o hanga o te nga rahi ngangata o rote hare mahingo, ina ká'i ha'ú'u ki te tavini o te me'a anga rahi o te nga hare, ko te iri no te anga o te nga tavini, ká'i tikera e te Estado péira ana i te Mercado ina ká'i haka tika á. ki te nga kupu ena he rarama e tahi o te INE, o rote hora o te anga 'inga i rote matahiti 2008 o te nga tavini, he onga era i te rahira 10,4 hora i te mahana (ka tahi) he onga i te 2,9 hora i te anga tahanga no ki to raua kape hare, Péira ana i te nga tavini ngangata he onga ro ki 8,8 hora ka tahi mahana (he 8 hora i a'uha'u, 0.8 hora i ta'e a'uha'u).

He anga enga tavini i rote hare mo haka riva-riva mo haka maitaki e te hare, péira ana i te hápa'o tahanga i te nga Poki, ki te nga nū'u pa'ári, he riro ro pahe anga máu no e tahi, ina ká'i a'uha'u hai moni, ina ká'i tapa i te rohi-rohi o te nga tavini Tane e nga ví'e, ina ká'i tatau pahe anga haka'ou e tahi, he noho pahe me'a ino i te ta'e hakahoki i to raua anga tahanga no, he me'a ta'e tika mo te ngangata. I rote anga 'enga o te tikanga ora o te nga ví'e, te ó'o enga e te noho enga i te anga hanga pahe tangata anga, he mo iri a runga i to raua ono enga moni o to raua Nohonga riva ka oho ena

ananake ko te tahi nú'u mo iri takora a runga i te roa ono moni ena, te rahi o te nga hora anga o raua i te mahana e tahi, i te vaha kore mo haka ora i to raua rohi-rohi, péira ana i te vaha mo haka ora o te ngangata anga (vacaciones) i rote rahira hape. Ta'ato'a me'a nei ena he ata kú'i-kú'i ana i te tikanga kore o te politika ri-riva kore mo te ngangata anga pahe tavini ana.

He onga i to'u nga nu'u anga verenga kore ena i te nu'una'a ata veve ko te nu'u hápa'o nga kope maruhi, i te nga nu'u tanga Vahine haka poreko i te nga Poki morore i te ta'e rava'a i to raua anga mo anga mo ai to raua moni, ina ká'i riva mo hápí takora, ina he me'e a rarua i rava'a ai, e te nga ví'e pa'ári he rua'u takora ina ká'i háputu-putu i to raua moni mo to raua hora korohua, te nga rarama nei e hanga iho nei haka tikera ai i te rahira o te 33,2 % o te nga ví'e tanga mai 15 ki te 17 matahiti, he haka páu 3 hora i onga ki runga mo te hápa'o inga i to raua nga Poki e mo anga i te anga hare takora, he me'a ino ko máu rima e te OIT, te anga inga ino o te nga Poki i te rahira o te hora anga ananake. Péira ána i te tahi atu nga nu'una'a nga Poki anga i te anga, ko ía ko te nga nu'u rehe iti, mai te 9 ki te 14 matahiti, he verenga kore takora.

Te nga kupu nei takora i máu rima ai i te vaha kore mo hakaíte i te rongu tika mo te anga engo o te anga a rote hare pahe tavini, ko haka paka á takora i te apa áu iti o te iri a runga o nga rongu kupu Lei e o te politika i runga o te anga inga o te nga tanga anga era, e te hokorua iti mai i te ri-riva iti nei o te estado, hai rave'a moni mo te kai Ava'e mo te nga Poki, mo te nu'u anga kore i ta'e háputu-putu i to raua moni (cotizaciones) pahe (nga ví'e anga i to raua hare no) e te moni nui-iti he kí era he "bono" mo te nga Poki ka tahi, he haka paka era i te anga hápa'o nga Poki, te nga kupu apa tika era o te Lei 20.761 o te matahiti 2014 i hámata mai a julio oti ena, mo hátf'a ki te Matua mo hanga'i i to raua nga Poki (Mo haka omo-omo) e tahi hora i te mahana mo hanga'i te nga Poki ki te tano rua (2) matahiti no.

Hakaterenga o te Ngangata Roro Maruhi.

Ki te tatau anga o te SENADIS (Hare Nui Hápa'o Maruhi Henua) ía Tire nei he ai ro á 2.068.072 ngangata apa maruhi, maruhi e maruhi ino rahi, o te rahira nei i te 16,83 % he ai roa i te korenga roro maruhi. Ki te roa o te rongoa o haho o te A'o, o te Piri'inga Nui o te Tikanga Ora o te Nu'u Maruhi era, he haka paka i te to raua varua ngangata, hakaterenga hó'ou o raua, hakaterenga mana'u o raua, e te Hatu máu o raua mo to raua Oranga tangata ora o te A'o nei. Oíra ána te ngangata roro maruhi (PcDM) he ai i to raua Hatu unga tikanga, te rongoa toko'a mo te hakarongo i te rongorongo máu o te Oranga tangata ta'ato'a. Ta'ato'a nga me'a ena he oho a muá ana mo ha'ú'u ki a raua mo hakaterere i to raua Oranga tangata, ta'e mo haka unga i to raua "Vía" Ora ena. Hai me'e tonga inga ki a raua, hai tapu ra inga mo ta'e totová i to raua tikanga ora tangata, ana ai ko Ahe ana i to raua tika ora tangata, e hetu ro.

Mo haka tano ki te rongu o te Henua Tire, no atu te kí i rote nga kupu o te Lei 20.422, Lei mo haka paka i to raua tikanga ora tangata, pahe te tahi ngangata Henua, ina he kore, he takora mo hakakore i te hape ta'e tika o te ngangata maruhi, he noho ena takora i te nga me'a ino, péira e te me'e he oho era puru te me'a riva, i te vananga-naga no i te kí titika te me'e hape, e takora ina ká'i ki riva-riva i te huru rahi o te maruhi ngangata, ina ká'i hakaré ki te tangata mo vá'e i to raua hakaterenga pahe tangata ma'ú'u maruhi era, mo íte riva-riva i to raua mama'e e ina ká'i haka takera i to raua parau taote (ficha) i rote rahira hape.

I te roa rave'a o te ta'e ange ngangata (interdicciones) e'ko hátf'a ki te tangata maruhi(PcDM) te terenga hokotahi a rote roa Lei ki te hope'a " Huru má'amá'a" he kí era, i noho era pahe Paerati hápa'o e te rua kope pahe kape/ Matua/Hatu, ká'i ai era i to raua mahana, ko mana'u ange riva era mo kimi i to raua ara tika. I te me'a nui nei i ta'e hátf'a ki te ngangata mo haka tere i to raua ono ngangata hare o Henua o raua. I te roa o te tono engo hanga ki rote hare u'i maruhi era, he me'a hape

nui máu o te ta'e háti'a ki te tangata mo tere i to'ona hakatere pahe tangata, me'a tapura i runga o te Puka Nui Hakatere Henua pahe tikanga ora tangata, he ai era i te rave'a mo haka hápa'o ki te tangata o kori ino ro i runga o to'ona huru tangata máu. Te nga Kupu o te Lei 20.584 he hakaite me'e rahi tika haka hápa'o, topa no te rongu iti o runga o te rua parau reglamentos he kí era, ina ká'i hakaré mo anga riva-riva i, e tahi háti'a te rua e'ko háti'a i te tono enga tahanga ki rote hare maruhi o tono ki rote hare má'amá'a. Te me'a nui nei he háti'a te haka puru inga o te nga kope i rote Hare tape'a o te nga kope maruhi ina ká'i titika i to raua roro ta'e ange, he me'e nei he haka kore tahi i to raua tikanga ora tangata. Ko hope'a ána i te nga kupu o te Lei nei , i háti'a no mo Ahe ki te nga nu'u maruhi era, no atu i to raua mana'u ké-ké , i te roa rave'a o te nu'u maruhi era i "hore era a rote roro" he haka kore i rote hore inga, te apa roro riva i muri o te roro rake-rake. I te hore' inga o te nga kope ta'e ange era a rote tino haka poreko mo (esterilización= hakapá'a) e'ko tano mo anga i runga o te nú'u tanga, he tano iho mo hore ki te pa'ári. No atu te mana'u o te kí mo haka kore i te teki-tekinga i runga i a raua o te ai he tangata PcDM . Te me'e hope'a ino nei ko anga no ena á ká'i noho te hore inga hakapá'a, ina he rave'a mo hoki a tua, ina ká'i háti'a e te kona háti'a era ko te CONAPREM (Nú'una'a hápa'o Tikanga Ora tangata o te ngangata Maruhi).

Tikanga Ora tangata o te Nú'u pá'apá'a mai África ano'i á ki te Tire

I te Huru o te Ngangata Henua o Tire, he huru rahi ano'i ki te tahi huru o te A'o, te ano'i enga o te rahira toto tumu o te ngangata, ko ía ko te ai era e iva huru o te ngangata Henua tumu matamúa, he noho mai ena, ko ía ko te tahi atu ano'i enga hanga ki te rahira huru ngangata o Haho, ko topa e tahi no huru Henua Tire, he ai i to raua huru máu o to raua Hú'i Tupuna mai te toto huru ké o te africano i poreko no i a tire nei

Te topa inga ké ki te nú'u o nei o te ai he kiri ké, he huru, he toto ké Oíra he haka 'ara ké, ki te tahi atu nu'una'a o Tire nei he noho i nei, ki anga 'rína he nono'i mai ai ki to raua tikanga pahe nú'una'a Háu Tire, te nga ngangata nei he nú'una'a Urumanu hangu kore, mai múa ana, me'a mahani ana i to raua hápa'o enga kore.

I runga o te rarama Nui o te 2014, te hare Nui INDH ko haka riva-riva ana i te ara mo tikera mata i te tahi tangata Henua Tire, te oho enga o te nga nú'una'a uri-uri poreko mai , mai te hokorua Tire, ki te tikahanga oho ena a múa mo haka tikanga e tahi politika mo to raua huru tikanga Ora tangata pahe Máu takora o raua. Mo íra, na he kímí mai i te haka 'ara Tupuna o raua i runga i te Henua nei, mai múa ána. I te rua me'a ena , he rarama tahi ro ai i te tahi atu tikanga o haho o te A'o nui, mo haka tano ki te tika máu o haho mo te hinarere o te Nú'una'a africano, he mo te hope'a, mo haka tano ki te huru máu o te tahi ngangata o te Henua nei, pahe kí'inga o te tikanga tika o te A'o A'to'a.

I runga i te nga kupu, he paka ena i te oho 'enga ki te hora nei (Lei o te ta'e haka topa-topa ké, te U'i 'enga o runga o te huru o te ngangata o haho e noho i nei Arica/Parinacota), no atu te me'a nei, he toe no á i te anga enga mo haka tika máu te tikanga hanga era e te Estado; i roto i te rahi ena, mo Tá tapu era e te tikanga o raua pahe Háu Tire, he kí era e te Puka Nui Henua, (ana kí) " te Henua nei he Henua Huru rahi o te Ngangata ké-ké". He haka paka i te ngangata poreko i a Tire (He hinarere o raua) i to raua haka 'ara enga pahe Mata matamúa á, e te ta'ato'a tika tikanga takora pahe Háu Tire. He haha'o takora mo te rua tatau tahi tangata o te matahiti ena, mo anga takora i te ara rave'a mo raua, mo haka tano ki to raua huru pahe politika ké mo raua máu ana. Ko te me'a nei he oho ana oho , pahe haka úhu 'inga i runga i te nga me'a ta'ato'a, ki te hare hápi mo raua, i rote hare hápi o i haho- mo haka paka i to raua anga 'enga mo te Henua, pahe nú'u hinarere o/mai te africano ano'i a rarua ko te Tire, he hope'a nei mo haka tonga i to raua Maramarama o haho, pahe me'a e tahi o te Henua nei, mo mó'a i to raua mó'a enga O te Hóhónu ngangata Máu.

Tikanga nga Poki Tane e Vahine, ko te Nū'u Tanga he nga Ika e mata u'i takera i nga ture Horo

Rave'a e tahi i rehu i rote rahira horo ture, ko te horo ture mahingo e horo ture ino takora, he nga poki Tane, e Vahine, he Tanga takora (PTVT) mata tikera o he Ika. Te nga kupu nei o te terenga Lei i haka paka ai te ta'e tikera 'enga o te huru PTVT i rote tatake'enga o te horo ture, he péhé te ta'e takera 'inga he me'a nui haka kore i to raua tikanga Ora, he Ahe máu i to raua tikanga Ora.

Ta'ato'a nga poki Tane, Vahine e Tanga i roto o te nga ture horo, Ho ki tikera u'i mata i te áti ino, i rote ta'ato'a horo ture, he rere to'ona re'o mo hakarongo tahi e te ngangata, he takora mo hakaíte i to'ona mana'u, no atu i to'ona matahiti rahi o te ta'e rahi, he mo íte tahi a Ía, i te ta'ato'a 'A'amu o runga o ta'u ture horo ena. He anga hai Maramarama tano mo haka tano ki to'ona roro ápi ena, hai íte'enga tano mo hakaíte ki a Ía te me'e ta'ato'a o te horo ture ena- he me'a nei ana anga e te nga nu'u Maori íte- hai haka ui-ui inga tano pahe vananga-nanga no ta'e pahe ui enga muto'i. Te haka titika hanga he riva no mo hápa'o te tikanga ora tangata o te nga poki Tane, Vahine e te nga Tanga ta'ato'a o Ahe ro i to raua tika nga poki matahiti ta'e rahi, he takora mo uru ké ha roto i to raua terenga nga Poki, Oíra he hakarongo, he ui ki te nga poki ta'ato'a o hetu ro ki to raua Hóhónu. Koía ko te hápa'o hanga o A'amu ro ki te tahi tahanga o haho o te horo ture,

Koía ko te haka piko 'inga ki te nga Ika, o haka rarama ro tahanga ki te mata ké, o haka e'a tahanga ro i runga i te Puka Vé'a , o hóhóra ro i to'ona Hóhónu poki, he me'a nei he hápa'o tika o te Estado mo te nga poki Tane, Vahine e te nga tanga ta'ato'a, o hakakí'o o ro ki te nga nū'u e Hátí ro te Kopeka i runga o raua.

Tikanga ora ngangata o te Hóhónu Púre

Te tikanga ora o te ngangata mo to raua Hóhónu Púre, mo pe'é o te ta'e hanga ki te tahi atu Hare Púre, pé íra ana i te e'a ki te ara mo ani to raua Púre, mo Púre i rote hare mo hakaíte i to raua Hóhónu Puré he tikanga Ora Tangata máu o'ona, he me'a nei he me'e mo hápa'o e te Estado, Peíra ana e te Estado titika i ta'e pe'é ki te hare Púre ka tahi o ka rua, he me'a ta'e tano mo haha'o i to raua mana'u i rote terenga o te nga hare Púre, e te nga hakaterere Lei ana anga he anga ro, hai mana'u va'enga tini, peíra ána i te tahi nga kupu hakaterenga, peíra ána ana anga i te nga politika, ino hó e'ko anga ai mana'u 'inga ké o te hare Púre e tahi o e rua.

Koía ko te rarama hanga o te hakaterenga o te nga Henua o haho o te A'o i runga i to raua tika, te rarama Honu'i o te matahiti nei 2014 ku rara era á 5 horo ture ina ká'i tika ana, i roto he tatake no ana i te tikanga e tahi ki te tika e rua. Ko te me'a he mahana haka ora o te nga poki hare hápi o te hare Púre Adventista, te ta'e hanga o te nga poki mo hakarongo te hápi Púre o te católica, o te tahi atu hare Púre, te Mó'a hanga engo o te nga Hare Mara'e Tapu o te ngangata Henua Tumu, e takora e te hátura hanga engo o te Estado, o Ahe ro, i te nga Koro Nui matamúa o te ngangata Henua i te hora o to raua Púre i runga i to raua kona tapu.

Te INDH he kí era haka'ou ana i te tikanga ora tangata o te ngangata mo va'e mo kimi i to raua hare Púre hanga no atu te kú'i-kú'i engo mo te estado ta'e pe'é era ki te rave'a e tahi i rote hakaterenga democratía. Ko ía hó ki te nga rave'a e rima i rara ai, ina ká'i tika ana ki te nga kupu hakaterere Lei i rote tika haka tano, háite engo tano, te Pohe engo tano i Tá ai e te tikanga ora tangata o te tahi atu Henua o te A'o, ko ra me'e he mau rima á e te tano , e te ta'e tano o te terenga tika o te hakaterere Hóhónu Púre o te ngangata.

TIKANGA O TE HAKATERENGA ONO HENUA, HE O TE NGA MAHINGO E TE MARAMARAMA

Tikanga hare hápí o te ngangata e te nga rave'a o te haka titika engangata o te hápí pé múa ana

He kí engangata o te Hare Nui INDH ana ai engangata ro i te haka tika engangata o te hápí ana oho i rote engangata engangata mo haka tano ki te tikanga máu o te ngangata, i te rahira me'a hape. Ka tahi, te haka titika engangata o te nga hare hápí o te nga nu'u veve, hai haha'o te rave'a moni tano mo to raua hakaterenga; i te haka titika engangata takora o te nga vaha o te nga hare hápí iti nui he va 'engangata, ko ía ko te haka marama iti ki te nu'una'a Hatu hápí (Profesores) mo ata íte mo hápí ki te nga poki, mo ata haka titika ki te nu'u ko raua te Hatu Máu o te hare hápí o te nu'u Urumanu ; mo haka kore i te vá'e ingangata o te nga poki ana oho ki te hápí o te Henua ta'ato'a mai te nga kona konú'i ki te nga kona o va 'engangata o te Henua Tire, i roto toko'a e te nga poki o te ngangata Henua tumu ; te ata haka púa'i i te rarama ingangata o te estado mo rara i te terengangata o te nga hápí ta'ato'a o te Henua nei; he haha'o takora i te hápí 'ingangata o te tikanga ora tangangata pahe rave'a hápí mo te nga poki, he me'e nei he hámata mai te hápí ki te nga nu'u Hatu e te hápí, pahe me'a nui mo haka titika e te hápí engangata tano o te nga nu'u Hatu hápí ta'ato'a ana haka tere i to'ona terengangata tika. He kupu nui e tahi púa'i mo te nga Hare hápí Nui (Universitaria), ana hakatano e te rave'a nui mo to'ona terengangata, he pehe'a ana a'uha'u i te moni mo hápí o roto, pehe'a ana uru, he pehe'a ana haka tika i te hápí técnico , ta'ato'a rave'a o te nga hare hápí mo te nu'u Urumanu, he haka titika ro mai ai.

O íra te nga mana'u mo haka tika pahe Lei, e oho tika ána ki tikanga ápí, pahe huru o te mana'u ingangata ápí haka e'a iho e te Gobierno nei, i ra'o era e tahi no apa o te hakatitika'engangata tano mo haka riva-riva e te terengangata tano riva, i rote o te hakaterengangata riva he haka u'i ra ana he tano ía ki te terengangata o te nga Henua o haho i roto. ai u'i'ingangata tika o te tikanga ora tangangata. I te Ava'e o Mayo o te 2014 te Hare Honu'i Máu o te Henua, ko haha'o á e tahi mana'u mo haka tika e te huru Lei mau mo haka titika i te Lei ápí, mo haka tano tika e te uru ingangata o te nga tanga ki te nga Hare Hápí, he takora mo haka kore i te ha'ú'u engangata hai moni ki te nga hare hápí ku haka a'uha'u i te uru 'ingangata ki to raua hápí hai moni, he takora mo te nga hare hápí ko kimi ana i te raua ono máu, hai moni o te Estado. (he rongangata 131-362).

I rote rahira rave'a u'i nei ena e te mana'u tika mo haka tano te Lei, i rote kupu e tahi te kí 'ingangata nei, ki te haka a'uha'u engangata ki te nga poki hápí (Copago) i ta'ana hakaterengangata haka páu moni, ko haka Ahe ana i te tano 'engangata tika o te nga poki i te hora uru ki te hare hápí ena, o te hápí máu hó ki e haha'o i te roa moni ono o he veve ana hápí te ta'ato'a nga poki, he me'e nei me'a ta'e tika, ana va'e e te nga poki i to raua hare hápí hai púa'i moni o te kete o to raua Matua, ana pe'é i tara moni paúró te Ava'e ana a'uha'u o ina. Ta'ato'a me'a nei he me'a ta'e tano ana hakare'e i te terengangata va'e nga poki hai roa moni, hai huru o te raua Nohongangata o hai huru Maramaramangata o to raua mahingangata, he me'a nei he me'a kake-kake.

Te me'a nei ana tere, he mo haka tano takora ki te hakaterengangata tano o haho o te tikanga ora tangangata, ko e'a te kí'ingangata nei o te Estado, hó mo raua ana kimi te tikanga tano mo haka tere, mo ata haka púa'i i te raramangata engangata o te nga hape i angangata era e te nga hare hápí, mo haka hoki ki te roa tano, mo haka kore i te me'a ta'ato'a hape va'e-vá'e nga poki, i roto i te nga hare hápí ina ka'i to'o e te moni mai te Estado (hare hápí mo te ono), mo haka tano e te vá'e engangata nga poki, mo haka tika mo ta'ato'a e tahi no huru o te tikanga. Koía takora i te hora hámata e te nga hare hápí hó'ou (ápí) ana mataki, ana haka tere, mo hápa'o e tahi tikanga, no atu te huru hare hápí, he me'a hápa'o takora e te Hóhónu huru hápí ena ki te nga poki mo kimi te tika tikanga e tahi no, mo Tú'u ki te tika

"He haka tangangata Máu i te nga poki" peíra na i te Móa engangata o te tikanga ora tangangata, e te terengangata manu o te tikanga Nohongangata tangangata, pahe me'e he kí era i te ta'ato'a kupu nui i Tá ai i rote nga Puka Nui o te A'o.

Péira ana takora, te nga kupu nei he hakaíte mai i te rahira kú'i-kú'i o te hakaterengangata nei. He me'a ra'e nei te tapu engangata máu o te vá'e ingangata nga poki ana uru ki te hápí i te nga hare hápí mo ápí i te huru artístico e takora e te "ngangata here Hápí Honu'i". I te rua me'a, mo haka tika te terengangata a rote nga hare

hápi hai tika e tahi no mai te Lei o te Subvenciones, ina ó mai te Lei General o te Hápi Nui máu, no atu hó te hátura 'enga o te Lei ki te hakaterenga Hápi Nui máu ko ía ko huru rahi ra terenga ta'ato'a, te ta'e vá'e-va'e enga tahanga he me'a tika ra'e mo te ta'ato'a hare hápi. Ki te rua roa ena, he me'a nu-nui mo ai hare hápi toko'a mo te nga poki o rote kona peho konú'i ana va'ai e te moni ana kore te rahira nga poki o ra nga kona, o páu rahi ro, te me'a tano he rango takora e te nga poki ta'e rahi hai hare hápi.

Tikanga o te Oranga nga Ví'e e to Raua haka maha-maha Hánau Tama

Ko te rahi máu, he me'a kake-kake i te Hánau tama enga hanga o te nga Ví'e, hó takora mo ta'e tupu te nga poki, mo kore e'ko titika te enga 'enga mau o te nga ví'e i rote raua vía ora. Te anga rahi kake nei e oho ena he ata rahi ka oho ena i te rahira kake-kake i te hora o te tupu Hánau "Tahanga" no e te poki i rote manava o te nga ví'e ta'e pa'ári, ana kí Hiva nei.

Te tikanga ora hakari nga ví'e o te roa o te pirínga ki te Tane, he mo haka tupu to raua nga poki he me'a Ahe ino ana ta'e háti'a ana i to raua mana'u, mo ta'e haka íte riva-riva ana i te nga rave'a topa i te tere hanga mo te nu'u i te ange riva-riva pehe'a te topa inga o te hakaterenga pirínga ki te tane, ana hanga o ta'e hanga e te nga ví'e i te haka poreko inga nga poki, i te hora o te ta'e hápa'o i to raua hora Hanau, ko te totová, ko te tiangi tahanga ki a raua, mai te nga kope hokorua era o raua, he takora mai te nga rave'a enga o te nga hare hápa'o i te oranga hakari o te nga ví'e i te hora tere i to raua Táu Hanau tama.

Te hakaterenga o te vaha o te tikanga ora nga Ví'e ki te tikanga ora tangata o te A'o, ko haka tika á i te rahira kupu tika o runga o te Pohe hanga o raua mo piri o ta'e piri ki te tane mo to raua oranga hakari, he takora mo haka poreko e te tama poki, pahe te hanga máu o raua mo haka poreko o ta'e haka poreko te poki i rote raua manava, he me'a nui nei arurua he me'a rongo tika mo te Estado; ka tahi, te hápa'o inga tapu o te poki i rote manava i te hora Hánau, mai te Tuki 'inga Karu i rote manava, i te pipi enga o te poki i rote manava, ko te hora poreko e ki te hora poreko o te poki mo nui-nui ka oho ena; te rua me'a i te hanga máu o te nga ví'e mo haka tupu te poki o mo haka kore i te Hanau tama enga, e te hanga o ta'e hanga te haka tupu poki, i te roa o te tikanga haka íte ki a raua, i te tano' inga o te nga rave'a mo hápa'o e to raua nga poki o ino ro ki to raua hakari i te haka Hanau te poki i rote manava, he mo tanonga i to raua huru pahe ví'e Pohe mo piri ki te tane.

I te hora hanga mo tó'o te poki mai rote manava mo haka kore, te tikanga nei ko Tú'u ána riro pahe tikanga máu o te nga ví'e, ko ía takora i muri te rahira rongo tika mo te nga Estado ta'ato'a, he haka takera ro atu nei.

I rote terenga Henua, te rahira o te nga poki poreko ora mai rote manava o te nga ví'e tanga, mai te 19 matahiti pé raro ku rehe ána mai te matahiti 2009 e te MINSAL ko mana'u á he ata rehe ro ai te nga tatau nei hakaíte e raua, ina ka'i tano pe to'u huru tahi a i te nga kona ta'ato'a o te Henua, peíra ana i te nga kona Nohonga ké o te ono ki te veve, ta'e pé to'u huru tahi ana. Te me'a nui i haka ké i te me'e nei he huru ono enga o te ngangata ki te nga nú'u veve era. He ata rahi i ai te Matua Vahine veve haka poreko, he haka tupu poki i te nga kona Nohonga veve. He kí'inga o te nga nú'u Honu'i íte 1, he me'a tika ki te nohonga ono o he veve o te áti nei, he rahira o te me'a ta'e tano pahe íte 'enga o te PAE mo te ngangata, he haka rura-rura ki te ngangata, te pohe hanga o te nga hare o te Fisco mo haka tano te nga rave'a. ko hámata ána i te 2007. No atu te haka úhu inga o te Estado mo haka riva-riva ro ai, he tó'e no a te anga inga o runga o te nga tanga vahine haka tupu poki.

He anga inga ápi apa reka mo haka tika enga i te nga me'a ta'ato'a mo te nga Hánau tama e mo te nga kope Matua, he onga te rave'a he ha ú'u ki te nga Matua pá, ina ka'i tano mo haka tupu ro to raua poki, i te nga me'e era he rava'a ro mo anga hai anga ta'e hihi-hihi rahi. Te me'a nei ina ka'i

Tano ki te rahira nga kope he tiaki ena mo rava'a to raua ha 'ú'u, Oíra te me'a ápi nei, he kimi te ata haha'o te ngangata i rote hakaterenga nei, ki te nú'u era i te pe'é i to raua moni mo to raua nga anga taote era, he me'a nei he moni rahi máu era.

I te roa rave'a o te nga Ví'e ta'ato'a era mo haka tika ana i to raua anga tano pahe tangata, mo haka tere tano i to raua ara tika hanga o to raua Anga'hanga oranga hakari vahine, he peíra ána i to raua oranga haka tupu poki, he me'e rahi máu e te nga kupu i runga i te parau Vé'a o te ta'e anga riva ki te nga ví'e Hanau tama, nga ví'e haka tó'o poki, he takora i te hore haka pá'a ro ki te rahira nga ví'e tahanga, ina ka'i háti'a hía e raua, i te hore hanga haka poreko poki ki te nga ví'e tahanga, ko ía ko te tahi rahira me'a ino i runga o te nga Ví'e, he kí era "totová tahanga taote ki te nga ví'e". Ko te me'e nei kupu nei, ina ka'i Tá i runga o te nga kupu Lei i a Tire nei. E Tahi atu me'a nui o te Estado, he me'a oho tika ki te oranga hakari tangata ki te nga nú'u he vari mai era mai haho, ko runga á te nga ví'e tupu he haka poreko poki, he to raua nga poki takora he noho i a Tire pahe Urumanu pa'erenga.

I te rave'a o te nga ví'e haka tó'o poki, e ko te nga Ví'e mamate i te ora poreko to raua poki era, a i hó no atu te ta'e rahi ro o te nga ví'e mamate ku rehe ana ka oho mai ena, e'ko kore te Tikanga máu o te Estado mo hápa'o i te rahira huru o te oranga hakari tangata o te nga ví'e i tó'o poki mai rote manava, i te nga kona ina ka'i tano mo anga ra anga haka tó'o poki. Te nga Ví'e Pa'ári e te nga poki vahine tanga i haka tó'o era i to raua nga poki mai rote manava, i te nga kona taote kore, he me'a ino rahi mo raua ana, hó ki te mate ro ana e raua takora. Te horo ture rahi ana ki te nga ví'e haka tó'o poki mai rote manava, he me'a ta'e ápi mo te hare nui hápa'o engu oranga tangata Publica, he haka takera atu i te ta'e tika máu ana o te rave'a haka tere o te Lei ki te tikanga ora o te nga ví'e o roto o raua hakari haka tupu poki, ana ai he tika tikanga máu o te nga ví'e na tere hai mana'u ana Lei nei, peíra he kí era i te kupu Rongo tika o te 2009. O te anga hanga tano tangata o te haka tó'o poki mai rote manava mo ta'e ha'aki ki te rua nu'u, pahe tikanga o te nga ví'e haka tó'o poki. Te rave'a ara nei o te nga ví'e he me'a kake-kake ino rahi mo te nga ví'e haka tó'o poki mai rote manava hai taote kore, he me'a ino nui mo te oranga tika o te nga ví'e i oho era a te ara ta'e tano, he me'a hope'a nei mo anga i te medio mo haka kore hía e to raua nga poki.

Tikanga ora o te anga ngangata e te Máu hare Horo Hápa'o tangata anga

I roto i te estado Haka hápa'o tikanga tangata, pahe Estado Tire he me'a tumu máu i te Íte nga o te tikanga ora o te ngangata, he peíra ána i te haka anga tika o te rave'a mo hápa'o e te tere engu horo ture, he rarama mata u'i tika o te tikanga ora tangata anga. I te rave'a haka tere i te anga tangata, o te Lei 20.087 - i haka e'a ki te mata o te ngangata i te 3 o Enero o te 2006- i anga ai i roto i te hakaterenga hanga o te hápa'o hanga e te máu anga tangata, he me'a riva-riva mo te terenga o te hápa'o engu o te tikanga o te nga ví'e he tangata anga takora. I rahi ai i te matahiti mai te hora i anga i te Lei nei, te Hare INDH i hanga mo rara riva mai i te oho engu riva e te me'a ta'e tano o te terenga nei, mai te huru o te tikanga ora tangata.

Te kupu rarama nei i haka topa mana'u e te hape nui máu o te ara nei e te toenga tó'e mo ata haka riva-riva e te terenga Lei nei ana horo i te nga ture, i rote matahiti 2012 i ó'o ai 7,1% o te rahira ture mo horo o te ngangata anga. I hope'a ai nei te rahira o te nga horo nei i oti ai hai tika-tikanga mana'u o te nga paenga arurua (conciliación). I rote matahiti 2012 i te rahira 49,3% i oti ai takora hai tika-tikanga mana'u arurua paenga takora, te ta'e rahi o te 26,2% i horo te ture ki te hope'a ki te haka útu'a engu o te paenga e tahi. Oíra hoi i te hare INDH i veveri ai o te rahi ra o te oti engu ta'e tano he tika-tikanga arurua paenga, he me'a hape o te nga nu'u ena he va'ai anga o a'uha'u riva-riva ro ki te ngangata haka anga i te hora haka e'a roa ai mai te raua anga, ki rara mata u'i era ina ka'i takera mata i te me'a ino rahi o te nga nu'u haka anga tangata, ina kai ahe rahi ro ai i te tikanga o te ngangata anga o roto raua horo ture.

HE HENUA MÁU E TO RAUA TIKANGA MO TE NGANGATA.

Tikanga ora tangata o te nú'una'a Matamúa; Henua e U'i engā ki te ngangata

I rote matahiti nei, he me'a haka'ou i te nga me'a Nui ino i te kona Nui o te Sur o te Henua, ki te nga kona o te ngangata e te kona o te Fisco ², i rote ture nui roa o te ngangata Henua tumu ki te Estado, o te nú'una'a Mapuche. Ku mate ihi no i te ngangata José Quintriqueo ³, e te rua kope ko Víctor Manuel Mendoza Collío ⁴, ngangata arurua he comunero Mapuche, peíra ana ki te ino rahi hakari o te nga nu'u uru kahu muto'i, ko tahi i áti nui i to'ona mata, ko hahine ana mo keva mata i te hetu 'inga e tahi mamara "perdigones" ⁵ Pupuhi e te hángo, he haka veveri haka'ou i te haka tika inga hápi o te rave'a ara mo haka kore i te nga ture mai mu'a ana, i ta'e rava'a e te ara tika mo haka kore mo haka hope'a ra.

Te pahono o te Estado mo te nga rave'a, ina ka'i tika ana, ka'i tika mo te nga nu'u matamúa, peíra ána mo te nga nu'u haka anga tangata, ngangata haka oka kai, (mai te nui ki te iti), ki te tahi atu nu'una'a Mapuches takora, i takera mata ai i te me'a áti ino o te paenga ki te rua paenga, he terenga ta'e tika mo te ta'ato'a ngangata. He hanga tahi e tahi rave'a horou mo te nga ta'ato'a mo noho tahi hai Nohonga tika, mo íra ana toko'a he tano mo kimi te rave'a titika mo te terenga o te nú'una'a Mapuche ana oho ana tere i rote terenga o te Háu Tire, ko te nu'u Mapuche he ko te tahi atu Nú'una'a rahi o runga i te Henua nei. He rave'a ta'e iti mo rava'a mai te u'i engā o te korenga o te tere riva o te Nohonga, e te hakaterenga veve, e te hakaterenga konú'i rahi o te nú'u ngangata Henua tumu, e takora i te Hakaíte nga o raua pahe nú'una'a Henua o roto i te Henua Nui ko Tire. Te tika engā o te tikanga ora tangata o te nga piri'inga Henua rahi o haho, he haka tikera mai e tahi ana rave'a tano, mo haka tika e te ara tika.

I runga o te rarama nei e te hare INDH, he haka tano ai te terenga o te Estado ki te Nú'una'a Henua Tumu Matamúa o runga o te Hatu engā máu o te Henua noho raua. Te ó'o engā ki to raua Henua, te haka terenga máu o to raua kona, he te nga Henua ta'ato'a o raua mai múa ana, hai haka terenga Tahíto, hai ta'ato'a me'a ono o runga o raro toko'a, he haka útu'a inga mo te Estado ana haka tere i te terenga tika. Te hakaterenga nei ina ka'i ripó'u ana ki te tika máu, he tó'e no ana mo haka tika e te terenga o te Estado ki te Nú'una'a Henua Tumu.

² Há'aura'a e tahi te tutu 'inga o te pere'o'a e ono, e te makini cargador frontal e tahi , i te po'a o te mahana 11 o Enero o te 2014, i te kona ko Los Notros, i te roa o te háite nui 7 o te ara-nui ko S40 , i te nga kona mai Carahue ki Nueva Imperial, i te paenga tai o te Araucanía (radio Bio-Bio, 2014). Te tahi me'a hape ino he tutu inga vera o te kona e tahi o te mahana 12 o Agosto o te 2014, ki te kona e tahi o te Fisco, ko te kona o te INIA (Kona kimi te nga rave'a mo haka riva te oka inga o te kai), i te kona o Carillanca, i te nga kona uta oka kai o te peho o te Cajón, kona hahine ki Vilcún, i te kona nui o te Araucanía (la Segunda, 2014).

³ i Mate ai i rote Fundo ko Nilpe, i roto áti nui o 20 ngangata oka kai o te Mapuche, i ture i tó'o i to raua Henua mo haka hoki mai , mai te rima o te tahi atu nu'u, ko tahi tangata haka anga e te kope Honu'i e tahi, i tupa'i ai hai pere'o'a tractor ki te ika Ko José Mauricio Quintriqueo Haiquimil, i mamate ai (La tercera, 2014)

⁴ Víctor Mendoza Collío, he Ariki o te nú'una'a Manuel Pillán o Ercilla, i mate ai i te mahana 29 o Octubre o te matahiti 2014, o te hetu inga e te mamara puhu hángo o te nu'u ina ka'i ange hía ra ki to'ona hare noho. Te kope mate ai nei he taina o te rua kope mamate takora ai ko Jaime Mendoza Collío, kope mate takora i te puhu hángo mai o te Carabineros, ka rima no matahiti a túa (radio o te Universidad de Chile, 2014).

⁵ he me'a ai o te mahana 4 o Octubre o te Matahiti 2014, i te háite nui 30 o te ara nui P-70 o te ara mai Cañete ki Tirúa, i te me'a ino nei te Hare Nui Hatu máu o te Región o Bio-Bio , i horo ai i te horo ture nui ki te Hare Nui hakatere Lei o Cañete, i horo ai i te ture; o te ino rahi ki te ngangata o te ara; he pú'a-pú'a engā tahanga ki te nga muto'i i rote hakaterenga anga o raua; he tari tahanga no i runga i te hángo Pupuhi, he takora áti ino rahi he kí era i te Lei n° 12.927 o te rave'a nui nei hakaterenga Seguridad o te Estado. Te horo ture nui nei i ha'aki ai i te haka ino inga i runga o te 7 Muto'i , i rote rahira nei e tahi kope i rave ino rahi ai, ko to'ona tiara no LJL, i hetu á i ki to'ona aringa, ki to'ona nga'o, ki to'ona úma, ki to'ona pa'e rima runga, he ki to'ona pokoko mata mau'i takora, te horo nei i tapu pahe RUC. N° 1410032373-8 RIT. N° 1269-2014. Hare Ture Nui o Cañete.

No atu te apa tikanga o te haka hoki mai i te nga Henua híko era, ki te rima o te nga mahingo mapuche , ina ka'i tika te ange-ange máu o te pehe'a politika ana o te hakahoki tahi, ina tika takora e te rave'a mo haka hoki, ina ka'i riva e te ahará Táu roa mo haka hoki i te ta'ato'a Henua. Ki te roa nei ku haka tere ana i te tere huru ké ena, ina ka'i tapa ana i te hakaterenga máu o te ngangata Henua

Tumu, hó i to raua Nohonga haka tere hía,- i to raua Hóhónu haka tere varua, he me'e mo te ta'ato'a hakaterenga pahe, terenga Púre Atua, terenga Maramarama, he terenga huru máu o raua pahe tangata matamúa-. Te nga kupu Lei haka tere ki te hora nei e te hakaterenga o te nga hare nui hakatere o te nga Henua Ta'ato'a, ko ka'i riva ana ko ngé'o ana ko páu ana, i roto takora e te anga hanga pohe moni ta'e tano o te ngangata rahi i hó'o á to raua tino varua ki te moni (corrupción) i haka íte ai takora, he máu rima era i te hakaterenga hape o te terenga politika i haka tere ki te hora nei.

I te rua atu me'a, he ui 'enga ki te ngangata Henua tumu, hó ki he tikanga nei, He me'a nui-nui mo te ta'ato'a me'e mo oho riva-riva te rave'a tere o te Estado ki te ngangata Henua, pahe tikanga ora o raua i rote terenga tika. Ko te me'a nei, ko va'ai á e te Estado e rua ara mo haka tere riva-riva te tikanga haka tere o raua mo haka riva atu te ui 'enga ta'ato'a mo tere mo oho a múa (te tikanga o te Hare Nui hakatere Aro Mahuta, kupu i haha'o ai i rote Rongo nui N° 40 o te Ministerio del Medio Ambiente, ko ía ko te rongo Nui N° 66 o te Ministerio de desarrollo o te Nohonga Tangata mo haka tika i te tere hanga o te ui 'enga Nui ki te ngangata Henua, mo hátura e te nga kupu rahi o te Tapura Nui N° 169 o te OIT). Te hare INDH, mo haka púa'i e te haka úhu o te hakaterenga o te Estado i runga o te nga rave'a nei, ko tikera mata ána, he tó'e no á i te haka úhu iti a runga, mo ata rara riva-riva e te anga ananake-nake, he anga te ui 'enga ki te ngangata Henua tumu mo te ta'ato'a anga ana anga, ana oho ana haka titika ro.

Tikanga Ora tangata o te Aro Mahuta maitaki: Nga Kona O'one e te nga Hare Nui Hakatere Aro Mahuta.

Te terenga nei o te tikanga ora tangata ki te Aro Mahuta Maitaki mo noho, he me'a kú'i-kú'i mai muá ana mo te Hare INDH, he me'a kona ata púa'i te nga kona tokera'u O'one o te kona rahi noho tangata o te Henua nei. Te nga aro Mahuta ino O'one, ko haka ino á e te me'a rahi te fuente haka O'one; te áu ino o te kona nui anga Industrias, ahí tutu hai huka-huka, áu o te rahira pere'o'a, te nga ra'au pamu te nga kona oka kai, (ra'au mo haka tupu horou, ra'au Nitrogenado, he ra'au pamu mo tiangi manu ino), i rote rahira me'a ino Henua, he haka O'one te aro Mahuta. Ko máu rima ána e te tikanga o te ngangata paenga e tahi, he haka rake-rake e te tikanga o te nga kope o te rua paenga. Te me'a tikanga haka ino púa'i he te tikanga ora tangata o to'ona oranga maitaki mo te hakari'i tangata, he mo maí'u'i e te tangata e'ko oho ki ta'ana anga, he a'uha'u i te hore inga e te ra'au mo ora o'ona, he mo haka Jubila i a ía tahanga, kai tano hía e to'ona matahiti. Koía ko te tikanga ora hakari o te nga tanga he nga poki, peíra ana i te tikanga o te hápí mo te nga poki, vahine he tane takora.

Te kupu nui nei, Koía ko te u'i rarama mai te tikanga o nei ki te tikanga o haho o te A'o o te nga rave'a nei mo haka tano ki te me'a o Tire nei ki te me'a o te Puka Nui hakatere Henua, he takora e te terenga haka tere Lei, ko máu rima á "e rua kona áti nui o te O'one tokera'u". Ko te me'a ra'e te kona Nui Áti O'one o te "Hanga Nui o Quintero", i rote Kona Nui-Nui o Valparaíso (Región) , ku tapura á pahe kona áti O'one rahi era mai te matahiti 1992, ka'i tano hía ra me'a tapu, i oho i haka anga haka'ou i te rahira o te kona nui anga, me'a rahi kona ino haka O'one tokera'u e te aro Mahuta takora, i ata nui-nui no te kona nui he kí era" Parque Industrial Ventanas". Ta'ato'a me'e nei he iri i oho mai ena mo ata haka intoxica te úma o te nga poki he ngangata toko'a ana hangu-hangu e te tokera'u O'one, Koía ko te haka rake-rake te tahi atu kona roto o te hakari o te nga poki he ngangata, Koía ko te haka poto atu te vía ora o te nga nú'u era ta'ato'a, ko te haka maí'u'i atu toko'a. Te rua kona Nui áti nui ino aro Mahuta takora he kona era "Valle Del Huasco" i te kona Nui-Nui o Atacama, ko te kona nei era, ku tapura takora pahe kona nui ino aro Mahuta i te matahiti 2005, ki te matahiti 2012 he tapu era pahe kona "He noho mai ena" (latente) , te Há'aura'a o te kí nei, he kona mo veveri o ata rautú rahi ro i te Ino mo te ngangata noho kona era.

No atu te kí nui nei, i te Ava'e o Enero o te 2014, ko háti'a á te toru kona Nui-Nui Há'mani Morí (Termoeléctrica), ko haka ino era á e te tokera'u hangu-hangu e te ngangata ta'ato'a, ko te aro vaikava mo Hí te íka he mo rautú ino ro te me'a A'to'a o rote vaikava, he te me'a rahi rauhuru manu vaikava. Mo te hope'a i hakaré e te mana'u mo haka Tú'u e tahi Hare Nui horo ture o te me'a haka ino rautú o te Aro Mahuta, pahe rave'a ápi mo haka tano te terenga hápa'o aro Mahuta, mo horo te nga ture horo, mo te tikanga ora o te Aro Mahuta.

---

6 Koía ko te nga kupu o te tikanga hápa'o aro mahuta mo te Nohonga maitaki o te ngangata, he te nga rarama nui o te nga matahiti 2011 e te 2012 toko'a, te hare nui INDH, ko anga era á i te Ave'e (mapa) o te nga kona áti o'one ino rahi haka ture ngangata o te Nohonga o Tire, 97 kona i ture Nui i horo Nui ai e te ngangata noho kona, mai Enero o te 2010 ki Junio o te 2012. I topa ai mo rara mata ora takora te nga rarama nui i anga i Tá ai e te Umanga rara hape o te aro mahuta, i anga i te nga kona o Puchuncaví-Quintero-La Greda (14 o Septiembre o te 2011), i Freirina toko'a, o te Kona Nui o Atacama (31 o Mayo e ko te 01 o Junio o te 2012).

ÁHE RAHIRA INO TE TAPARAHÍ TANGATA, O TE TIKANGA ORA TANGATA (1973-1990) T'A'E HA'AKI HÍA, KI TE NGA PUKA NÁ'A E TE NGA TAPARAHÍ, MO O'O KI TE TERENGA HAKA TERE LEI.

Te nga horo ture i horo i ture ai e nga Maori haka tere Lei, i runga o te Ahe rahi e te taparahi tangata i rote nga Táu o hakatere Kino Va'e Háu, he me'a oho a múa, he takera mata no, hoki ina ka'i oti i te haka tanonga o te Estado mo ata rara, mo haka tika e te terenga hape mai te unu mai te unu, mai te vere mai te vere, mo haka maeha mai i te nga taparahi ino ta'ato'a. ka tahi me'a hape o te rahi nei he ta'e Tú'u ki te me'a íte rahi o ra nga matahiti i ná'a mai ena e te ngangata o te me'a papa'i, ana ai ro era, o te nga me'a ino rahi taparahi ta'ata i anga i ra nga matahiti. I rote matahiti 2014, ko hóhóra á ki te mata tangata e te hare INDH, ki te tahi nga kona anga hápa'o tikanga ora tangata, o te Ruru Puka o te hakaterenga o te kona Nui era Ko te Colonia Dignidad, i á'aru ai i máu rima ai i te kimi ingas o te me'a ta'ato'a ino o hú kona, i rote naga nui-nui i anga e v te Maori haka tere Lei era Ko Jorge Zepeda, he Maori Honu'i o te Hare Nui haka Rura-Rura Lei o Santiago, i hápa'o ai e Iva matahiti, mai te mata ké tangata.

Te nga Umanga o te kimi parautí'a, ko haka takera mai e te Ruru máu o te me'a ino i rava'a ai, he tó'e no te anga mo rara, te rahira nui o te taparahi ta'ata ino kino ki te ngangata i te nga Táu mai te matahiti 1973, mai Septiembre, ki a Marzo o te matahiti 1990. I rote rahi kupu o te Ruru, he takera Híti mai, i te rahira huru haka tere ena o ra hakaterenga, me'a ké, he me'a ké i te rahira terenga ki te íte parautí'a máu. Mo me'e peíra e'ko tano e tahi terenga mo hápa'o te Tikanga Ora Tangata e tahi no, he máu rima ai i te rahi ra hape o te hakatere, ina ka'i tano ki te ara e tahi no mo te ta'ato'a ngangata, mo te tika he mo te tano, he mo ta'e haka topa-topa ké o te terenga Lei.

I te ta'e tano e te oho engá ki te haka takera mata tangata o te íte engá ta'ato'a o runga o te taparahi engá i te tikanga ora tangata o ra nga matahiti, he kore e te Ruru Puka e tahi no o te Estado. Te roa o te terenga o te kona hápa'o Ruru , he me tú 'ai (mai te matahiti 1929), takora he me'a Ruru rahi ena, he me'a ina ka'i hápa'o riva-riva e te apapa hanga, i te hú'e hanga, ko te me'a era ina ka'i riva mo rara i te kupu e tahi i rote rahira Kaka, he ina ka'i hú'e ina ka'i hápa'o riva-riva o te nga tá'oa nei Ruru. He hanga máu no rava'a e te rave'a tano mo hápa'o e te nga Ruru i rote hare Hápa'o Ruru, he ka hú'e roa ai hai titika, mo haka tika te kimi inga maeha o te nga kupu, mo kimi te parautí'a ana oho a múa mo te tika tikanga o te hápa'o tikanga ora tangata, he mo haka kore e te ta'e a'uha'u e te me'a ino kino ki te ngangata.